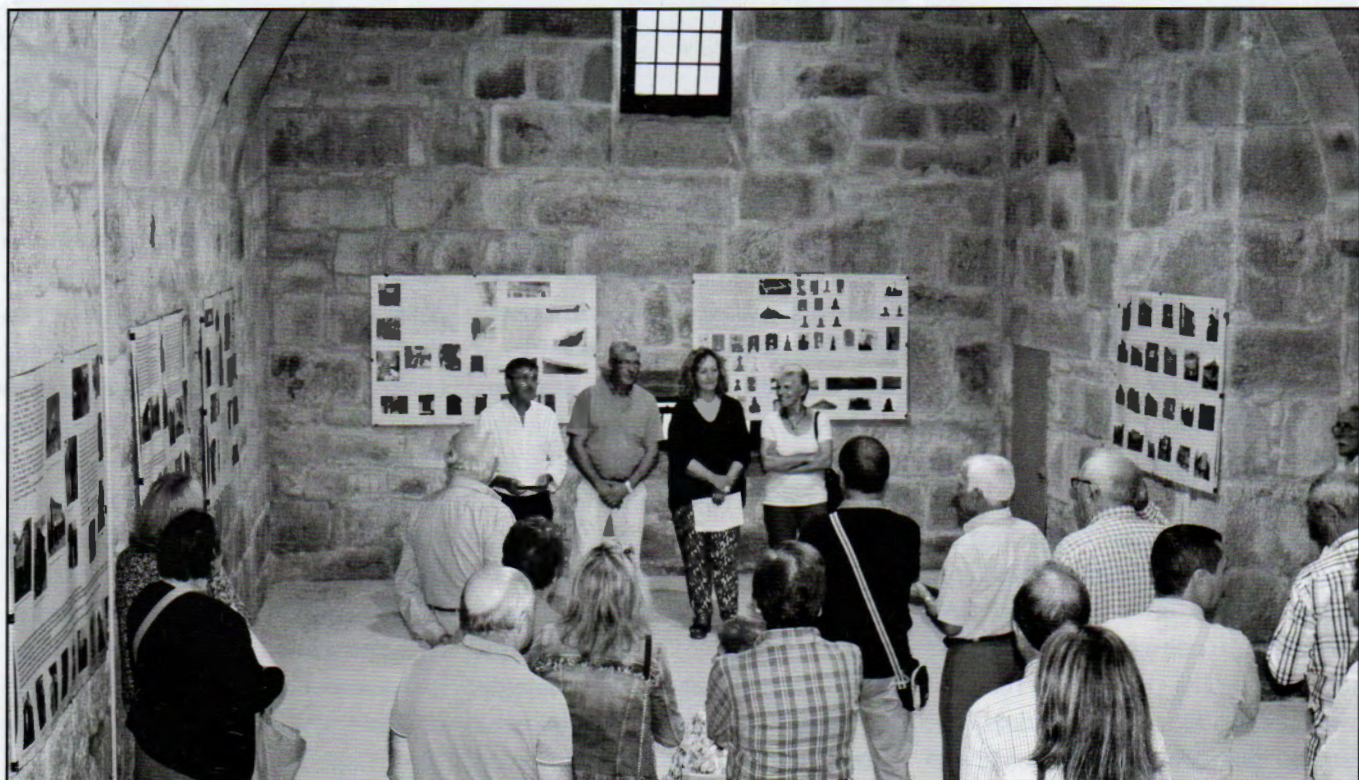

XXIII exposición Gedofeita. Palleiras de Lérez, tradicionais despensas do agro

Xaime Iglesias González

A construción rural complementaria da casa labrega, destinada a gardar, secar, curar e conservar cereais, especialmente millo, patacas, fabas, restras de cebolas e allos, xamóns e outros produtos agropecuarios identifícase comunmente en toda Galicia coa palabra *hórreo*, pero ao longo da xeografía galega atopamos máis de vinte denominacións diferentes (cabana, canastro, piorno, espigueiro, etc.) que tamén designan esta edificación en zonas concretas. En Lérez e noutras áreas da provincia de Pontevedra utilizamos maioritariamente a palabra palleira (derivada de palla, latín, palea), nome que probablemente se debe a que a súa cuberta, hoxe maioritariamente de tella, fose noutrora de palla.

Os hórreos ou palleiras forman parte do conxunto de manifestacións da arquitectura popular como cruceiros, pombais, pontellas, muíños, etc.; pero ademais, están relacionados coas construcións ligadas ao manexo dos cereais panificables, é dicir, coa arquitectura do pan, como poden ser o muíño, xa citado, e o fomo.

Coa exposición *Palleiras de Lérez, tradicionais despensas do agro* pretendemos amosar o resultado da nosa aproximación aos hórreos lerezáns, centrándonos especialmente nos elementos arquitectónicos, nos materiais empregados na súa construción, así como nos motivos ornamentais. As máis de dúscientas imaxes, acompañadas de breves explicacións, falan deses aspectos e dos tipos de palleiras que atopamos, do seu estado de

conservación e da súa utilidade. O procedemento seguido consistiu en visitar cada unha destas construcións, obter imaxes do conxunto e dos elementos máis destacados e, cando foi posible, conseguir información dos seus propietarios, que nalgúns casos incluso achegaron fotografías antigas da palleira en cuestión.

O carácter funcional das palleiras implica que han ter un depósito ou cámara que ha de estar ben ventilada e protexida da chuvia, da humidade e das elevadas temperaturas, así como dos roedores e paxaros. Para acadar eses requisitos ha de construírse de acordo con certos principios: situarse en lugares altos, estar elevada do chan, levar tornarratos sobre os pés, posuír fendas nas paredes e dotarse dunha planta e cuberta axeitadas.

Situación e orientación

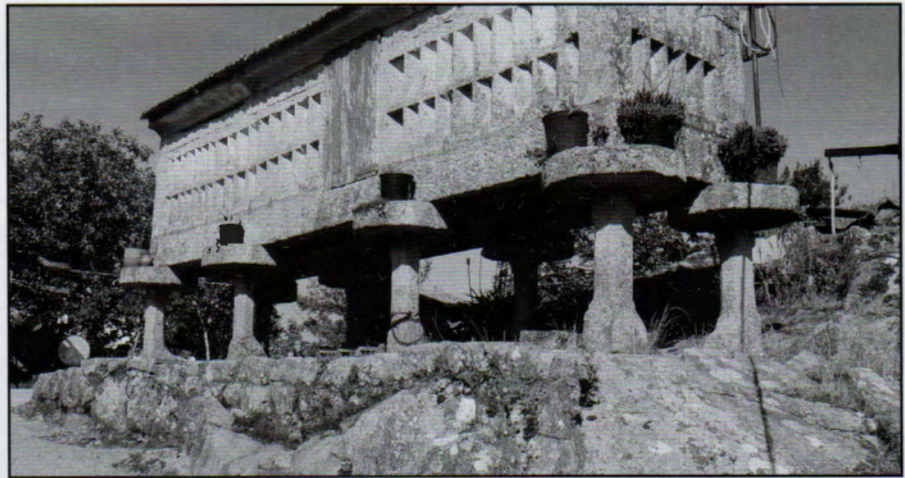
Moitas paleiras de Lérez están situadas nun lado da eira, para non estorbar na realización dos labores agrícolas, e preto da casa para tela á man. A maioría delas érguese en lugares elevados o que facilita a ventilación, pero tamén as atopamos en lugares que pouco a favorecen.

As nosas paleiras non están unidas a outras edificacións (a non ser contados casos), pero ás veces, sitúanse moi preto de alpendres, cortellos, muros, etc. o que, sen dúbida, diminúe as posibilidades dunha ventilación axeitada. Normalmente esta proximidade resulta de realizar construcións posteriores ou do traslado da propia paleira a un lugar da eira onde "estorba" menos.

Aínda que constatamos honrosas excepción, moitos destes traslados dentro da eira ou entre eiras diferentes levan consigo unha orientación desaxeitada, xa que se realizan á marxe da función tradicional do hórreo que agora vai adquirir, se cadra, un carácter principalmente ornamental. Noutros casos, as características concretas do espazo no que se ergue tamén condicionan a orientación e poden impedir que esta sexa a máis conveniente. Malia o dito, a porta dunha boa parte das paleiras observadas mira cara ao nordés, o que nos indica que estas teñen unha orientación SO-NE, dirección predominante do vento da chuvia, a máis favorable segundo varios etnógrafos.

A base ou cimentación

A base ou cimentación require especial atención, singularmente nas paleiras de pedra, por ser a que vai soportar o peso de toda a obra. En moitos casos atopamos a base oculta pola herba, pola maleza ou polo almacenamento de restos de materiais de

Cimentación sobre rocha. Descendentes de Dolores Pérez Blanco. Casal Novo.

construción, leña, madeira, apeiros de labranza e outros obxectos, incluso inservibles. Tampouco deixan ver a base os galiñeiros ou as canceiras que se instalaron na parte inferior da cámara. Nalgúns casos, pavimentos modernos ou motivos ornamentais (figuras, xardineiras, macetas...) sobre a base, impiden igualmente ver a súa natureza e fasquía.

Malia o dito, aínda localizamos paleiras en Lérez cuxas bases podemos tipificalas en tres categorías: as que se asentan sobre rocha natural, as que o fan sobre soleira e un terceiro grupo que se ergue sobre zapatas. En Casal Novo localizamos un bonito exemplar sobre unha penedía á que poucos arranxos lle houbo que facer para asentar os oito pés que sosteñen a cámara. As soleiras son bases que abranguen toda a zona ocupada polo hórreo. Na Piolla, puidemos ver os grande cachotes do perímetro dunha delas, mentres que a cachotería interior está tapada con cemento. Nunha paleira da Gándara quedou totalmente oculta por unha recente intervención e outra de Casal Novo, conserva a soleira que, o paso do tempo, fixo quedar máis baixa que o terreo circundante. Ás veces, as soleiras son aproveitadas para nivelar un terreo inclinado e evitar que os pés sexan de altura diferente, o que dá lugar a que teña distinta altura, como ocorre en exemplares de Casal Novo

e O Castelo, coa particularidade que esta última fíxose de formigón cando, non hai moitos anos, se trasladou a paleira a este lugar da eira. O sistema de cimentación máis frecuente en Lérez son as zapatas, pedras grandes máis ou menos enterradas destinadas a soportar cadanseu pé da paleira ou, excepcionalmente, dous se son alongadas e van colocadas transversalmente como constatamos un caso en Rorís. Ás veces teñen diferente altura para salvar o desnivel do terreo, como se pode observar nun exemplar da Ferreira.

Non puidemos constatar a existencia de tornaformigas máis que nunha paleira do Castelo. Este recurso consiste nunha pequena canle gravada sobre as zapatas, arredor do pé, que ha de encherse de auga para evitar que as formigas accedan á cámara a través do pé.

Cimentación oculta por ornamentación. Laura Casalderrey González. Casal Novo.

Os soportes

Os soportes cumpren a importante función de elevar a cámara para evitar a humidade do chan ao mesmo tempo que a expoñen mellor ás correntes de aire. Nas paleiras de Lérez, a cámara está elevada do chan por medio de pés ou cepas (muretes transversais). Non atopamos o soporte tipo celeiro. Son hórreos de tipo baixo xa que a altura dos soportes é inferior á dunha persoa, de modo que para pasar por debaixo deles hai que aniñarse. Malia o dito, non todas as cámaras están á mesma altura do chan. Atopámolos sobre pés baixos, nalgún caso, a causa da colmataxe do chan, pero tamén as puidemos ver con pés máis altos, unhas veces robustos e outras máis estilizados.

Os pés son dunha soa peza de granito. Puidemos observalos de forma cilíndrica ou prismática. Estes, que son a maioría, adoitan ser de sección cadrada coas arestas rebaxadas. En bastantes casos presentan un avultamento máis ou menos pronunciado na parte inferior formando como unha bota. A factura dos pés é variada, uns están máis traballados mentres outros presentan un aspecto rústico.. Localizamos algúns pés singulares como o dun hórreo de Casal Novo, máis estreito que os demais do mesmo exemplar, de sección hexagonal e con pequenos adornos en relevo. Tamén na Santiña atopamos un singular hórreo cuxos pés son paralelepípedos. En Couso, os pés dunha paleira, ademais dunha coidada labra e biselado, amosan unha basa propia.

Os pés dunha paleira adoitan ter a mesma altura, pero nun terreo inclinado se non se acada un nivel coa base, os pés fanse de distinta altura para conseguir que o piso da cámara quede nivelado, como se observa nun caso da Gándara ou noutro do Ramallás..

Mesa sobre cepa. Casal Novo.

As cepas son minoritarias. Ademais só as localizamos combinadas con pés na mesma paleira, sempre nun penal (parede estreita). A factura pode ser de cachotería ou de perpiaños máis ou menos labrados.

A paleira máis frecuente de Lérez é de seis pés (tres en cada lateral), pero tamén os hai de catro, oito e dez pés. A distancia entre pés é variable, destacando no Castelo unha paleira de pedra cuxo van entre pés é, probablemente, o maior de todos os observamos. Salvada esta aclaración, cantos máis pés posúa unha paleira supónselle maior lonxitude e capacidade da arca e, daquela, maior prestixio socioeconómico do propietario.

Pé ben traballado con basa. Couso.

Mesa sobre dous pés. A Torre

Os tornarratos

Sobre os pés ou sobre as cepas colócanse os tornarratos ou moas, pezas de distinto formato que, na maioría das paleiras de Lérez son individuais, é dicir, un sobre cada pé. Poden ser cadrados ou cilíndricos, sempre de escasa altura. No último caso o cilindro pode aparecer rebaxado parcialmente ou na súa totalidade, adoptando formas varias: troncocónicas, acampanadas, etc.

Cando en vez de pés, a paleira ten cepas, o tornarratos é rectangular de tal xeito que, ademais de sobresaír da base da cámara, cubre a totalidade da cepa. Este tipo de tornarratos,

Tornarratos redondo e pé de sección cadrada con arestas rebaxadas. A Fontaiña.

que se denomina “mesa”, tamén o puidemos observar sobre dous pés dunha palleira da Torre, coa parte saínte redondeada. Está situada na cabeceira, talvez para facilitar o acceso á cámara, especialmente con carga.

Na palleira da Santiña de pés paralelepípedos antes aludida, puidemos observar o único tornarratos corrido da parroquia (propio do celeiro, tipo de soporte inexistente en Lérez), o que contribúe á singularidade deste excepcional exemplar.

A cámara

De madeira

A cámara dunha palleira é o lugar onde se gardan os produtos que se desexa conservar. Vén sendo, pois, a palleira propiamente dita, que tamén se chama depósito ou corpo. Sitúase sobre os tornarratos. En Lérez, as cámaras son de planta rectangular, típicas dos hórreos galegos e portugueses. Só localizamos, na Santiña, unha curiosa realización con planta en L, resultado dun engadido de madeira a unha palleira de pedra.

Nestas palleiras rectangulares, tal vez as máis axeitadas para facilitar a ventilación, ás paredes máis longas

chamámoslles laterais ou costais e ás máis estreitas penais. Se un penal leva unha porta de acceso, recibe o nome particular de cabeceira.

Na nosa esculca só atopamos unha palleira con cámara de madeira, no lugar da Gándara. Unha edificación de oito pés con tornarratos circulares rebaixados, ambos elementos de pedra. O cerramento realízase con doelas de madeira verticais, entre as que hai unha separación de 1 ou 2 cm. para a ventilación, suxeitas á viga e ao lintel e reforzadas a media altura por una cinta ou faixa. A cuberta é de tella plana na que destacan os amplos beirís que tentan evitar que a chuvia chegue a mollar a madeira e así minorar o seu deterioro.

Palleira de dez pés. Familia Pita. A Pedra Picada.

De pedra

Nos hórreos de pedra que encontramos en Lérez podemos diferenciar dúas formas construtivas. Unha corresponde a aqueles cuxa cámara amosa unha estrutura composta por trabes (vigas) sobre os tornarratos, columnas, tantas como pés, que se erguen sobre as vigas e linteis que unen as columnas pola parte superior.

Ás veces, as columnas das esquinas son substituídas por perpiaños que poden dar lugar a pequenas fendas horizontais. Tamén achamos linteis en forma de comixa, comixas asentadas sobre os linteis e, en linteis de certa anchura, fendas horizontais de ventilación.

Os espazos entre columnas, chamados claros, péchanse con perpiaños verticais traballados de diferentes xeitos e facturas. Cabe destacar os prismas pétreos de sección rectangular ou cadrada colocados verticalmente, cunha aresta cara a fóra, separados para a ventilación, formando unha especie de persiana que lle dá á palleira un aspecto peculiar como os puidemos ver no Ramallás. Noutro sistema, os perpiaños son menos grosos, sobre eles escávanse aberturas verticais que se estreitan cara o interior ata deixar as fendas desexadas, ás veces interrompidas

Único hórreo de madeira de Lérez. M^o José Pérez Caramés. "O Calacú". A Gándara.

no centro co que se crea unha faixa que lembra a cinta das cámaras de madeira. Localizamos algunhas paleiras nas que estes perpiaños, coas súas aberturas suplen as columnas intermedias.

A outra forma construtiva carece de estrutura. As paredes de cerramento están formadas por perpiaños máis ou menos labrados, que deixan entre si as aberturas necesarias para conformar un sistema de ventilación horizontal, que nos recordan, coas debidas diferenzas, os hórreos tipo Bergantiños e Fistera.

De ambas formas construtivas atopamos exemplos en Lérez, sendo máis numerosas as que posúen estrutura e, daquela, ventilación vertical. Tamén en ambos sistemas construtivos, os linteis penais están constituídos xeralmente por unha soa peza triangulada que forma o pinche, onde poden aparecer ocos de formas variadas (ollos, fendas...) para a ventilación, que, ás veces, son iguais en ambos penais.

Tanto nas paleiras de pedra como nas mixtas, que logo veremos, os penais traseiros son sempre de pedra e a súa execución non sempre concorda coa dos laterais, habendo casos notoriamente diferentes. Ás veces, o pinche traseiro amósase separado do resto do penal por unha cornixa, como continuación das existentes nos laterais.

A cámara mixta e as novas combinacións.

A cámara mixta é o modelo máis estendido por Lérez, isto é, a cámara ten estrutura pétrea, pero os claros cerráanse con madeira.

Cando se deteriora a madeira destas paleiras, observamos que a reparación pode ser varia. A máis ortodoxa sería a de substituír a vella madeira por unha nova. Hai honrosos

Palleira de pedra e madeira e seis pés, Dolores Iglesias González. Casal Novo.

Palleira de pedra e ladrillo. Matilde Castro. Casaldarado.

exemplos deste caso. Pero as dificultades económicas unidas ao mal gusto (en diversas proporcións) levaron a repoñer os claros con materiais impropios destas tradicionais construcións. Así, puidemos constatar a existencia en case todos os lugares da parroquia de paleiras de pedra e ladrillo e de pedra e cemento; incluso no Arco e no Outeiro puidemos localizar exemplares de pedra, ladrillo e madeira.

O piso e a cuberta da cámara

A maioría das paleiras de Lérez teñen o piso de madeira, incluso as de cerramento de pedra. As mixtas teñen o piso de madeira, aínda que atopamos unha, na Piolla, que cando se restaurou incorporáronlle o piso de pedra. En contraste con esta realización, noutras paleiras restauradas empregaron ladrillo ou ferro-cemento nos seus pisos.

A cuberta a dúas augas, a máis axeitada á planta rectangular e a máis estendida por Galicia, é a única que atopamos nas paleiras de Lérez. O material empregado maioritariamente é a tella con sobrepenas sobre os pinches, a non ser nun senlleiro hórreo da Santiña que é totalmente de pedra, incluso a súa armazón. Esta, nos demais casos, é maioritariamente

de madeira. A estrutura da cuberta está formada pola viga do cumio que se apoia nos pinches e nas "tixeiras", que descansan nos linteis. Desde a viga aos linteis van os cangos sobre os que se colocan as ripas que soportan a tella. Esta pode ser do país, plana -maioritaria entre nós- e tipo portugués. Tamén atopamos cubertas de albanelería e de uralita que, ás veces, se ocultan con tella.

Portas e accesos

O máis frecuente é que a porta das paleiras de Lérez se sitúe nun dos penais, que, por tal motivo, recibe o nome de cabeceira, pero tamén atopamos portas nun lateral, polo xeral no seu centro, e mesmo se dan casos de paleiras con dúas portas, unha penal e outra lateral. Só atopamos un caso, no Outeiro, de tres portas. En calquera caso, o oco da porta adoita ser alintelado, aínda que abundan exemplos con arcos de diversa curvatura.

As portas son sinxelas, dunha soa folla, que xeralmente abren de esquerda a dereita, segundo as vemos. A maioría delas están feitas de madeira, seguindo a tradición, pero tamén achamos abundantes casos de ferro ou aluminio. O sistema de peche é variado: caravilla de madeira, caravilla

de ferro, tranca, pasador, chave... Na maioría dos casos levan unha asa para poder abrílas máis facilmente.

Aínda que atopamos algunhas paleiras pegadas a outras construcións, froito de desafortunadas intervencións posteriores á súa construción, o acceso das paleiras de Lérez é exterior porque nun principio todas estaban separadas doutras dependencias.

Para acceder á cámara atopamos catro formas diferentes. A escaleira de man, que só se achega á paleira cando se vai subir. Hai que retirala despois de baixar, para evitar que suban os roedores por ela. Una simple pedra, ou dúas a xeito de chanzos, é outra forma de acceder ás paleiras. Tamén atopamos escaleiras de pedra, que poden ter un ou varios chanzos, segundo a altura a salvar. En calquera caso, estas solucións están separadas da paleira a distancia suficiente para impedir que os ratos poidan saltar desde elas ao hórreo. Ultimamente apareceron as escaleiras de ferro, pero non sempre cumpren a separación aludida anteriormente.

Elementos ornamentais e inscricións

A estrutura e as proporcións dunha paleira, ambas axustadas á súa función, combinadas cos materiais empregados, confírenlle a esta edificación unha equilibrada harmonía, un punto de inequívoca beleza. Talvez por iso e pola limitación de medios, a maioría das paleiras de Lérez carece de adornos. Temos a sensación, constatada en varios casos, que a aquelas que os teñen fóronlles incorporados posteriormente, feitos ex profeso ou procedentes doutros lugares, como a cruz dunha paleira de Casal Novo que é orixinaria dun panteón do cemiterio. En calquera caso, con estes motivos ornamentais, as paleiras aumentan a súa plasticidade.

Os adornos máis recorrentes son as cruces e os pináculos, colocados no vértice superior do pinche. A combinación máis frecuente é a de situar unha cruz na cabeceira e un pináculo no penal traseiro, pero tamén achamos dous pináculos na mesma paleira ou só unha cruz ou un pináculo, en ambos casos na cabeceira. A factura das cruces observadas e variada. Vai desde as máis sinxelas ata outras máis traballadas (de brazos trevolados, rosetas, etc.), destacando neste sentido unha na Regueira sobre un orixinal podio e outra na Piolla que leva a imaxe de Cristo.

Nos pináculos tamén hai gran variedade. Chaman a atención un no Ramallás, alto e de orixinal silueta, e outro na Regueira de requintada elaboración.

Ademais de cruces e pináculos, en Lérez achamos outros adornos. Unha cabeza masculina (Casal Novo) e unha enigmática figura (A Torre), ambos en colocados sobre os respectivos pinches da cabeceira. Neste lugar destacado, a carón da cruz, atopamos un reloxo de sol na Santiña. E na Torre podemos ver outro sobre o pinche traseiro. Nun tornarratos dunha paleira do Arco, atopamos unha Virxe co Neno no colo e noutra da Porta do Sol, unha cruz de Santiago decora a porta.

Segundo manifestacións de diversos propietarios, algunhas paleiras de Lérez poden ter máis de douscentos e ata trescentos anos de antigüidade. Un veciño asegura dispoñer de documentación que sitúa a súa en 1801. Pero segundo as poucas inscricións que puidemos localizar nos propios hórreos, o máis antigo data de 1822, unha paleira de Casaldarado, de seis pés, mixta (pedra e madeira), ben conservada. A máis recente das inscricións -AÑO 1925- localizámola nun hórreo da Gándara.

Outras inscricións aluden ao ano de colocación de pináculos ou cruces, como acontece unha paleira de Casal Novo (1956) e outra da Fontaíña (1993).

Coda

Aínda que podemos atopar antecedentes desde tempos prehistóricos, o hórreo coñece unha notoria expansión a partir do século XVII, coa incorporación do millo americano ao ciclo produtivo da agricultura galega. Fanse máis grandes para dar cabida ao incremento das colleitas, mellórase o sistema de ventilación aumentando o número de fendas e a carpintería combínase coa cantería ou é substituída por esta.

Con todo, vai ser o século XIX o de maior difusión deste tipo de graneiros, debido en gran medida ás consecuencias da desamortización de Mendizábal, a posta en cultivo de novos terreos, á redención dos foros que culminará no século seguinte e á implantación de novos métodos de cultivo ligados á introdución de maquinaria.

A Regueira.